

УДК 81'367.4

ПІДРЯДНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ТА ЇХ ВИДИ В СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Жук Т. В., Жук О. А.

У статті розглядаються підрядні словосполучення та їх види в сучасному мовознавстві.

Ключові слова: словосполучення, складнопідрядне словосполучення, синтаксична валентність.

В статье рассматриваются сложноподчинённые словосочетания и их виды в современном языковедении.

Ключевые слова: словосочетание, сложноподчинённое словосочетание, синтаксическая валентность.

Subordinate phrases and their types in modern linguistics.

The article deals with the subordinate phrases and their types in modern linguistics.

Key words: phrase, subordinate phrase, syntactic, valence.

Як зазначає П. С. Дудик, головний і залежний компоненти словосполучення повністю зберігають категоріальні ознаки певної частини мови. Лексико-граматичною природою стрижневого слова (його належність до тієї чи іншої частини мови) визначається синтаксична валентність повнозначного слова у функції головного компонента словосполучення, тобто здатність стрижневого слова до розгортання, поширення, до сполучуваності з іменними словами (словом) у структурі словосполучення. З цієї причини підрядні словосполучення можуть характеризуватися за категоріальними (частиномовними) ознаками стрижневого слова [3, с. 71].

Опорними частиномовними одиницями, з яких найчастіше структуруються підрядні словосполучення, виступають іменники та дієслова, рідше прикметники, прислівники, числівники.

О. С. Мельничук визначає 36 типів підрядних словосполучень і дає їх коротку характеристику [5, с. 59–69].

П. С. Дудик подає такі різновиди підрядних словосполучень за приналежністю головного компонента до тієї чи іншої частини мови [3, с. 71–76]:

1. **Субстантивні** (іменникові) словосполучення. Є дві основні найбільш продуктивні моделі субстантивних словосполучень – “прикметник + іменник”, “іменник + іменник” (часто з прийменником), наприклад: *зелені ліси, блакитне небо, розмова з подругою, краса вірності, мрія про майбутнє*.

Менш продуктивним є ті різновиди субстантивних словосполучень, у яких залежним словом виступає: а) *займенник*: *мій біль, наше щастя, думка про тебе*; б) *порядковий або кількісний числівник*: *другий рік, п'ятий місяць, один начальник*; в) *дієприкметник*: *прочитана книга, працююча машина*; г) *прислівник*: *політ униз, трохи художник*; г) *інфінітив*: *намір одружитися, бажання вижити*.

2. **Вербальні** (дієслівні) словосполучення. Ці словосполучення, як і попередні, належить до найбільш активно вживаних.

Дієслівні словосполучення поділяються на такі основні підгрупи – за граматичним (морфологічним) вираженням залежного слова: а) **дієслівні** словосполучення з іменником у ролі залежного слова – *безприйменникові* і *прийменникові*: *писати листа, працювати над темою, їсти ножом, мчати назустріч долі*; б) **дієслівні** словосполучення із залежним **прикметником**: *ставати розумним, прокидатися сліпим*; **числівником**: *розрізати на двоє, розділяти на семеро*; **займенником**: *розмовляти з усіма, молотити кожному*; **інфінітивом**: *просити прийти, думати допомогти*; **прислівником**: *знайти мало, плакати навзрид, бігати щодня*; **дієприслівником**: *іти крадучись*.

3. **Ад'єктивні** (прикметникові) словосполучення. Залежними словами можуть виступати: а) *іменник* (часто з прийменником): *блідий від хвороби, вдячний батькам*;

б) числівник: *сильніший двох, важчий за п'ятьох*; в) займенник: *лінивіший за інших, якийсь злий*; г) інфінітив: *готовий воювати, радий привітати*; г) прислівник: *дуже гарний, занадто правильний*. Ці словосполучення менш продуктивні, ніж попередні.

4. **Адвербіальні** (прислівникові) словосполучення. Залежний компонент у таких словосполученнях може виражатися: а) іменником: *видно хату, близько від криниці, треба сонця*; б) прислівником: *дуже швидко, надто високо, зовсім близько*; в) числівником: *менше тридцяти, більше восьми*; г) займенником: *недалеко від них, гірше за всіх*; г) інфінітивом: *необхідно вивчити, краще здатися*.

5. **Нумеральні** (числівникові) словосполучення. Виділяють дві групи нумеральних словосполучень: а) словосполучення з числівниками *два (дві), обидва (обидві), три, чотири* у функції головного слова: *два слова, обидва заняття, чотири місяці, три сантиметри*; б) словосполучення з кількісним числівником, починаючи від *п'яти* і до *двадцяти* і т. д., а також із збірними і неозначено-кількісними числівниками: *п'ять товаришів, шістдесят вісім діб, багато років, троє дітей*.

6. **Прономінативні** (займенникові) словосполучення – результат приєднання керованих іменникових форм до займенника. Залежними словами виступають іменники, прикметники, інші займенники: *усе для дітей, щось зелене, хтось із наших*.

І. Р. Вихованець відповідно до частиномовних розрядів розглядає такі класи підрядних словосполучень:

- 1) іменникові;
- 2) дієслівні;
- 3) прислівникові;
- 4) інфінітивні – *допомогти матері, наполегливо працювати*;
- 5) прикметникові [1, с. 204–205].

У словосполученні між компонентами можливі тільки два типи синтаксичного зв'язку – підрядний і сурядний.

“Підрядний зв'язок у реченні має два різновиди: детермінантний і прислівний. Перший різновид характерний лише для речення, другий поширюється на словосполучення та речення (у реченні він реалізується через словосполучення)” [2, с. 11]. Підрядний зв'язок між компонентами в підрядних словосполученнях є **прислівним** підрядним зв'язком, бо він детермінується семантикою і морфологічними властивостями самого головного слова, а не його синтаксичною функцією, і позицією в реченні. Традиційно виділяють такі три основні типи підрядного зв'язку слів: узгодження, керування, прилягання.

Прислівний підрядний зв'язок в українській мові має дві специфічні форми реалізації – керування та узгодження. Семантичні особливості опорного компонента словосполучення, його семантична неповнота породжують форму керування [2, с. 12].

Керування – “такий синтаксичний зв'язок між ведучим і залежним членами, при якому ведучий (керуючий) член вимагає від залежного (керованого) іменника (іменного члена) певної відмінкової форми, що залишається незмінною при будь-якій зміні форм керуючого члена” [5, с. 68].

Керування, яке здійснюється за допомогою прийменника, називається **посереднім** або **прийменниковим**. Наприклад: *залізи на дерево, сидіти на возі, зустріти в гостях, краще за все*, а яке здійснюється безпосередньо – **безпосереднім** або **прямим**. Наприклад: *дай мені, зошит учня, взяв хліб, повіяло снігом*.

“Залежно від того, якою мірою семантика керуючого члена вимагає наявності при ньому керованого члена, звичайно розрізняють **сильне** керування, при якому кероване слово більш або менш виразно вимагає при ньому залежного слова, і **слабке** керування, при якому кероване слово семантикою керуючого слова з необхідністю не передбачається” [5, с. 68].

Сильне посереднє керування буває в сполученнях з префіксальним дієсловом, що вимагає певної відмінкової форми іменника з прийменником, який дублює префікс керуючого дієслова: *з'їхати з гори, накреслити на папері, зійти з небес, заїхати за огорожу*.

Сильний характер зв'язку і його форма керування виявляється в тому, що опорний компонент за своєю лексико-граматичною природою вимагає залежного компонента у певній формі для розкриття свого змісту, тобто опорний компонент містить у собі потенцію керування. Опорними компонентами, що за своєю лексико-

граматичною будовою вимагають залежного компонента певної форми, виступають передусім перехідні дієслова, а також предикативні прикметники, іменники-дериванти. Цікаво, що такої ролі не можуть виконати власне іменники, перехідними можуть бути лише іменники віддієслівного або відад'єктивного походження [2, с. 21]. При сильному характері підрядного зв'язку позиція залежного компонента завжди центральна. Найчастіше в українській мові центральну позицію **займає знахідний прямого об'єкта** при прямо-перехідних дієсловах: 1) *Та з часом трюми сповняться ваги. На берег спливають тих, хто **родовід** забули* [8, с. 80]; 2) *Вже листопад підкрається з-за дубів і гай знімає золоту **перуку*** [7, с. 105].

“Центральну позицію можуть займати інші непрямі відмінки та прийменникові відмінкові форми при перехідних дієсловах (в останньому випадку прийменник від'єднується від відмінкової форми і стає постфіксом власне дієслова або його еквівалента” [2, с. 21]. Наприклад:

*Вона не вищербила моєї **душі*** [9, с. 67].

За допомогою форми керування поєднуються також елементи, що не перебувають у центральній позиції і не сигналізують про центральність або периферійність елемента. Типовою формою такого керування виступає у східнослов'янських мовах давальний відмінок дальшого об'єкта, який має ознаки об'єкта, з одного боку, і цільової обставини (адресата), з другого боку. З цієї причини давальний відмінок в українській мові є своєрідною межею між відмінками, що перебувають у центральних позиціях, і відмінками конкретними (переважно обставинами) – у периферійних позиціях. Напр.:

*І ніхто мене не чує, і ніхто **мені** не пише, і ніхто мене не жде, і не гука* [8, с. 74].

О. О. Потебня, наприклад, взагалі не вважав словосполучення окремою синтаксичною одиницею і окремим об'єктом синтаксичного розгляду. Якщо розглядати вузьке розуміння керування, то слід сказати, що, наполягаючи на обмеженості поняття керування, О. О. Потебня висуває, як йому здається, чисто формальний критерій: “Щоб поняття керування не розповзлося в туман, треба розуміти під ним такі випадки, коли відмінок додатка визначається формальним значенням доповнюючого (наприклад, знахідний прямого об'єкта при дійсному дієслові, як, “*надіятися на Бога*”)” [4, с. 120].

Друга форма реалізації прислівникового підрядного зв'язку в українській мові – це узгодження.

Узгодження – такий тип підрядного зв'язку між ведучим і залежними членами словосполучення, при якому форми словозміни залежного члена уподібнюються формами ведучого слова [5, с. 66].

Узгодження реалізується у сфері атрибутивних відношень, коли обидва члени бувають об'єднані категоріями роду (тільки в однині), відмінка і числа: *третій батальйон*.

Залежно від того, в якій мірі використовуються морфологічні засоби формального уподібнення підпорядкованого члена речення до підпорядковуючого, узгодження може бути повним, коли залежне слово узгоджується з головним в усіх тих формах, що властиві головному членові: *веселій дівчині, зелене яблуко* і частковим (неповним) – узгодження залежного члена лише в частині форм, властивих головному членові: *книга батька, борода клином, брови дугою, наша земля*.

Прилягання – спосіб (тип) підрядного зв'язку, який, на відміну від узгодження і керування, характеризується тим, що залежне слово є граматично незмінним: *важко дихати, говорити лаконічно*. Залежні компоненти таких словосполучень виражаються [3, с. 103–108]:

а) **прислівниками**, крім предикативних типу *видно, жаль, пора, шкода: безмежно щасливий, бігти праворуч*.

Існують такі види словосполучень, утворені зв'язком прилягання: прислівники прилягають до дієслова: *важко зітхнув*;

1) прислівники прилягають до прислівника: *читає дуже добре*;

2) прислівники прилягають до іменника: *робота вручну*;

б) **дієприслівниками**: *читати заїкаючись, танцювати сміючись*;

в) **інфінітивом**: *радий повідомити, примусити воювати*.

П. С. Дудик, слідом за Л. А. Булаховським, визначає ще **тяжіння** та **кореляцію** [3, с. 110–112], які становлять два окремі проміжні типи підрядного зв'язку. Обидва терміни не використовуються в шкільному курсі української мови, не мають вони й однозначного трактування й застосування у вузівському викладанні.

На межі узгодження і прилягання стоїть тяжіння. Словосполучення в таких випадках складається з дієслова, що означає рух або стан, та узгоджуваного з ним у числі (а в однині – і в роді) підпорядкованого прикметника (дієприкметника, порядкового числівника або прикметникової форми займенника). Зв'язок подвійний, двобічний. Наприклад:

1) *Олег лежав жовтий і зосереджений*; 2) *Ми прийшли бадьорими деревице саджать*.

“Зв'язок тяжіння простежується у так званих граматичних трійках, у трикомпонентних сполученнях слів: а) дієслова із значенням руху або стану; б) з прийменника (дієприкметника, порядкового числівника чи займенника прикметникової форми і в) з іменника, займенника чи субстантивного слова у функції підмета” [3, с. 110].

Кореляція (автор цього терміна Є. В. Кротевич) – граматико-змістовий зв'язок прикладки з означуваням, пояснювальним словом. Наприклад: *Київ-місто, Остер-ріка, красуня зима*. Підмета і присудка: *доць іде, хлопець пише*.

“Синтаксичними відношеннями називають ті загальні лексико-змістові відношення, які виявляються в структурі словосполучень і речень, отже, встановлюються на синтаксичному рівні” [3, с. 77]. Той чи інший тип синтаксичних відношень впливає з лексико-граматичного значення компонентів словосполучення, зі смислової взаємодії головної й залежної частин словосполучення, поєднаних певним видом підрядного зв'язку.

Виділяють такі основні типи синтаксичних відношень у підрядному словосполученні: атрибутивні (означальні), об'єктні й обставинні.

1. **Атрибутивні відношення.** “Це такий тип відношень семантико-граматичної залежності, при яких предмет (опредмечена дія, стан) характеризується за певною зовнішністю чи внутрішньою якістю, властивістю, належністю або визначається за просторовою, часовою ознакою, вказівкою на спосіб дії, причину тощо” [3, с. 78].

Атрибутивні відношення бувають двох типів **власне атрибутивними**, означальними (*зелене яблуко, пісня весни, десяти іменини*) й **обставинно-означальними** (*сніданок по-французьки*); **узгоджені й неузгоджені**. Наприклад:

1) *Звідти везуть повні грузовики рябих кавунців на базари та все, що вродило* [6, с. 530]; 2) *Будуть вам ще місячні ночі, будуть ще вам сиві тумани і роси по пояс* [6, с. 563].

Специфічним різновидом означень є **прикладка**: *Одна з вулиць на Колонії названа іменем легендарної такої зв'язкової-студентки Майї Прагірної, яку ще й досі багато хто пам'ятає* [6, с. 443].

2. **Обставинні відношення** (адвербіальні, релятивні, модифікаторні). “Ці відношення ґрунтуються на значеннях дій, станів, з одного боку, і на обставинних значеннях – з другого. Обставинні відношення простежуються в словосполученнях, у яких залежне слово позначає спосіб дії, якість, міру, ступінь вияву дії, стану чи ознаки або ж позначає місце, час, причину, мету, умову дії, стану чи певної виявлюваної ознаки” [3, с. 81]. Залежне слово виконує роль обставини. Обставинні синтаксичні відношення бувають кількох видів (за П. С. Дудиком):

1) обставинно-означальні, які поділяються на:

а) відношення способу дії (виявляються за допомогою питань як? яким способом? яким чином?): *танцювати гарно, їхати швидко*;

б) відношення кількісні, міри і ступеня (скільки? скільки разів? якою мірою?): *пройтися тричі, дуже хворіти*;

2) просторові відношення (де? куди? звідки?): *піти до театру, знайти у полі, взяти з сумки*;

3) часові відношення (коли? як довго? з якого часу? доки?): *стояти до ночі, поїхати зимою*;

4) причинні відношення (чому? від чого? через що?): *пропустити через хворобу*;

5) відношення мети (навіщо? для чого? з якою метою?): *придатний до вживання, взяти почитати*;

б) умовні відношення (за якої умови?): *отримати при можливості, вступити при бажанні*.

3. **Об'єктні відношення.** “Ці відношення встановлюються між назвою в словосполученні дією чи станом і тим предметом (у граматичному трактуванні цього слова), якого дія або стан так чи інакше стосується” [3, с. 80].

І. Р. Вихованець об'єктні відношення називає “субстанційними відношеннями – відношення предмета до дії, процесу, стану та інших ознак” [1, с. 208], наприклад: *принести води, косити сіно, взяти книгу, позичити щастя, їде трактором*.

Обережно поправила ті ноженята: спить, набігались за день [6, с. 443].

Отже, можна зробити висновок, що граматична структура підрядного словосполучення формує підрядний зв'язок. У підрядних словосполученнях залежний компонент виступає характеристикою незалежного – вказує на певну властивість предмета (явища), названого цим компонентом.

Література

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К., 1993. – 386 с.
2. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городецька, В. М. Русанівський. – К., 1983. – 219 с.
3. Дудик П. С. Словосполучення в українській літературній мові : навчальний посібник / П. С. Дудик. – К., 1998. – 132 с.
4. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М., 1958. Т. 1–2. – 536 с.
5. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / за заг. ред. І. К. Білоліда. – К., 1972. – 583 с.
6. Гончар О. Циклон. Тронка. Собор : романи / О. Гончар. – К., 1990. – 592 с.
7. Костенко Л. Сад нетанучих скульптур / Л. Костенко. – К., 1987. – 207 с.
8. Олійник Б. Вибрані твори : у 2 т. / Б. Олійник. – К., 1985. Т. 1 : Лірика. – 1985. – 269 с.
9. Стельмах М. Правда і кривда / М. Стельмах. – К., 1990. – 427 с.